

A Vulgata a katolikus egyházban, különös tekintettel a Tridenti Zsinat bibliai kánonra vonatkozó vitájára

0. Bevezetés

A keresztény egyházak keleten és nyugaton különböző bibliai szöveget használtak az igehirdetésben és a liturgiában. Amikor a keresztény egyház földrajzilag már nem élt Palesztina és Egyiptom közelében, az ószövetségi Szentírás könyveit már nem a görög Septuaginta-fordításban (LXX), hanem más nyelvekre fordítva használták. A Római Birodalom kiépülésével a latin lett a Földközi-tenger medencéjének hivatalos nyelve. A latin nyelvű fordítások – Vetus Latina – két típusa az afrikai Afra és az európai Itala, majd pedig leghosszabb ideig szinte kizárólagosan használt latin fordítás. A Vulgata, Jeromos (Hieronymus) munkája lett.

A Vulgata már a reneszánsz filológia kapcsán a viták kereszttüzébe került. A Firenzei és a Tridenti Zsinat idején, a reformáció korszakában az egyházi hagyományról és kinyilatkoztatásról szóló vita pedig kiélezte ezt a konfliktust. Majd a könyvnyomtatás nyomán terjedő új latin, héber és görög szöveg a katolikus egyházban döntési kényszert eredményezett. A tridentini vita után a katolikus egyházban is alapvetően megváltozott a Vulgata-kutatás, valamint a Biblia szövegének jelentősége. Ezért a Tridenti Zsinat ószövetségi könyvekkel kapcsolatos döntését, illetve a „*hebraica veritas*” kérdését csak a Vulgata fordításának és a használatának történetét áttekintve lehet helyesen értelmezni. Jelen tanulmány elsősorban a Vulgata ószövetségi könyveinek latin hagyományát vizsgálja.

1. Jeromos és a régi latin fordítások

Jeromos (347–420) 'Vulgata' néven ismert fordítását megelőzték a Vetus Latina-variánsok,¹ melyek közül sok nem teljes,² csak egyes könyvek szövegét

---

1 JÜLICHER: Itala.

2 Ezek között elkülönítik az Afra (2. sz.) és az Itala (4. sz.?) verziót, utóbbi az afrikai atyák fordításának Itáliában elterjedt változata. A problémáról lásd a ma is zajló vita egy érde-

tartalmazza, vagy csak azok egy-egy szakaszát. A fordításhoz az ószövetségi könyvek esetében használták a Septuagintát vagy Órigenész Hexapláját³ is.

Jeromos 382-ben kapott megbízást I. Damasus pápától a latin nyelvű fordításra. Jeromos a *Vetus Latina* szöveghagyományát vette alapul,⁴ azt korrigálta és alkotta újra saját megoldásai alapján. A helytelenül fordított részeket, betoldásokat az eredeti görög szöveg alapján kijavította. A Septuaginta alapján hasonló módon javította az ólatin zsolnároskönyvet, a „*Psalterium Romanum*”-ot, majd Órigenész Hexaplája alapján korrigálta azt. Ez utóbbit nevezik „*Psalterium Gallicanum*”-nak. Így született meg a Zsolnárok könyvének kétféle változata. A római katolikus liturgiában használatos „*Psalterium Romanum*” szövege feltehetőleg a *Vetus Latina* zsolnárfordítását őrzi.⁵

Jeromos a latin evangéliumokat, de talán az egész Újszövetséget is revideálta Damasus pápa haláláig (384. december 10). A négy evangélium régi latin szövegének korrekciójához felhasználta a görög majuszkulákat, ezt bizonyítja pl. Lk 22–24, ami eredetileg afrikai szöveg (Afra), amit a görög változat alapján korrigáltak.⁶ A régi latin kéziratokat a Codex Veronensis (4. sz.),⁷ a Codex Palatinus (5. sz.),⁸ a Codex Corbeiensis (4. sz.)⁹ és a Codex Vindobonensis (5–6. sz.)¹⁰ őrizte meg.

Damasus pápa halála után a sajnálatos egyházi intrikák hatására Jeromos elhagyta Rómát (385): előbb Antióchiába ment, majd végiglátogatva a palesztinai szent helyeket, 386-ban végleg megtelepedett Betlehemben. Egy rövid látogatás keretében ellátogatott Egyiptomba is. Innen visszatérve az általa alapított kolostor(-ok) lelki vezetőjeként az aszketikus gyakorlatoknak és irodalmi tevékenységnek szentelte életét, egészen haláláig, 420. szeptember 30-ig.

385-től kezdődően héber eredetiből fordította az Ószövetség egyes részeit: Jób könyvét, az Énekek énekét, a Prédikátor könyvét, a Példabeszédek

---

kes tanulmányát: TEKONIEMI: Is there a (proto-)Lucianic stratum...? (Kézirat). Elérhető: https://www.academia.edu/29887185/Is_there_a_proto-Lucianic_stratum_in_the_text_of_1_Kings_of_the_Old_Latin_manuscript_La115, letöltés dátuma: 2017.12.12.

3 ALBRECHT: Hexapla of Origen, 1000–1002.

4 METZGER–EHRMAN: The Text of the New Testament, 72.

5 CROMBERGER: Psalterium Romanum completum.

6 VOGELS: Evangelium Palatinum, 61–64.

7 BELSHEIM: Codex Veronensis.

8 TISCHENDORF: Evangelicum Palatinum ineditum.

9 BUCHANAN: Codex Corbeiensis, 99–121.

10 BELSHEIM: Codex Vindobonensis.

könyvét, valamint a Krónikák első és második könyvét.¹¹ Néhány ószövetségi könyv – Makkabeusok 1–2. könyve, Báruk könyve, Jeremiás levele, Jézus Sirák fia könyve – főleg a Vetus Latina-anyagok beemelésével készült a Vulgatában is.

Jeromos Vulgata-fordítását a következőképpen összegezhetjük: Az Ószövetségből a protokanonikus könyveket – a zsolnárokat kivéve – közvetlenül héberből fordította. A deuterokanonikus könyvek közül Tóbiás és Judit könyvét arámból, Dániel könyvének kiegészítéseit Theodotion görög fordításából, Eszter könyvét a LXX-ből fordította. A Bölcsesség, a Példabeszédek, Báruk és az 1–2Makkabeus könyveit nem revidálta, hanem átvette a régi latin szöveget, ennek alapja viszont a LXX volt. Az Újszövetség szövegeiből az evangéliumokat görög eredetiből fordította. Az Újszövetség többi könyvét görögből korrigálta, de nem lehet biztosan tudni, mely kódexek alapján. A Vulgata-fordítás középkori nyugati egyházban elnyert tekintélyéből, valamint Jeromos személyes megbecsüléséből és filológiai zsenijéből kiindulva azt gondolhatnánk, hogy műve azonnal sikeres lett. Ez a feltételezés azonban egyáltalán nem igaz. Csak néhányan – például Szophroniosz és Lucinius Bæticus – üdvözltek fordítását, jelentős teológusok azonban támadták és ellenezték ennek a fordításnak a használatát. Többek közt egykori barátja, Tyrannius Rufinus (345–410),¹² és Augustinus (354–430)¹³ sem tanácsolták a Vulgata használatát, annak ellenére, hogy elismerték Jeromos érdemeit. Ennek az lett a következménye, hogy kb. kétszáz éven át párhuzamosan használták a Vetus Latinát és a Vulgatát. Ez utóbbi csak a 7. század végétől vált egyeduralkodóvá, de sok kódex szövege addigra megromlott.

11 A fordítás évei: 390: Sámuel, Királyok, Tóbiás?, 391: Zsolnárok (héberből), 392: Próféták könyvei, 393: Jób, 395: Ezdrás, Nehemiás, 396: Bölcsesség, 397: Példabeszédek, Prédikátor, Énekek éneke, 398–404: Mózes öt könyve, 405-től József, Bírák, Rút, Eszter (és Judit?) könyvei.

12 Rufinus már papként 386-ban Betlehembe települt át és ott élt egészen addig, amíg az originista vitában (393–397) egymás ellen fordultak. Ekkor Aquileába vonult vissza, majd a gót támadás elől 407-ben Rómába menekült. Később Szicíliaba költözött, és Messinában halt meg 410-ben.

13 „Kérünk tehát, s velünk együtt az afrikai egyházak tudnivaló közössége is kér, hogy ne vonakodj gondot és fáradságot fordítani a legkiválóbb görög szentírásfordítások magyarázatára. Elérhető ugyanis, hogy ezeket a férfiakat forgassuk, és különösen őt, akiről oly szívesen szólsz írásaidban. Nem szeretném, hogy a kanonikus szentírási könyvek latinra fordításával bajlódj, kivéve, ha úgy teszed, mint ahogy Jób fordítottad, ahol az elhelyezett jelek megmutatják, mi a különbség a te és a legtekintélyesebb Septuaginta elemzése között.” LVI levél. 2. (Augustinus Hieronymushoz), lásd SZENT JEROMOS: Levelek I., 234.

2. Jeromos Vulgata kódexeinek használata

Ez az értékelésben megnyilvánuló kettősség tükröződik a Vulgata-kódexek hagyományában is. Jeromos még Rómában korrigálta a Zsoltárok könyvét a LXX alapján, figyelembe véve Antióchiai Lukiánosz (250–312) LXX javításait is.¹⁴ Ez a korrekció „*Psalterium Romanum*” néven vált ismertté és nagyon sokáig használták a katolikus egyház liturgiájában.¹⁵

Ez a párhuzamos használat csak Nagy Szent Gergely pápa (†604) idején változott meg, aki mind a két fordítást (Itala és Vulgata) ismerte és használta (így azokat személyes és hivatali tekintélyével *quasi* kanonizálta). Ezt a döntést nevezhetjük előkanonizációnak. De csak a következő évszázadban – főleg Sevillai Izidor (†636) hatására – kezdik szélesebb körben használni a Vulgátát Spanyolországban, ám elfogadottsága a 8–9. századig egyáltalán nem általános. Beda Venerabilis (†753) azonban a „mi fordításunknak” nevezte, Roger Bacon (†1294) pedig a „*Vulgata editio*” kifejezést használja, melyet a Tridenti Zsinat egyébként tőle vett át.

Emiatt a latin bibliakódexek másolói válogattak a régi latin fordítások (Vetus Latina) és a Jeromos által fordított Vulgata között, és ez a gyakorlat vezetett a „Vulgata” szövegének romlásához. A Vulgata kódexei Spanyolországban nagyon vegyes szöveget használnak. A Codex Cavensis (8. sz.) például Jób könyvének szövegét a Vulgatából veszi, de Tóbiás, Judit és Eszter könyvének esetében a régi latin fordítást használja.

3. Vulgata-revíziók

Először Victor Capuanus (†554) ismerte fel a Vulgata szövegromlását és revíziójának szükségességét. Munkáját a Codex Fuldensis őrizte meg, és ez általa vált az Újszövetség Vulgata szövegének leghíresebb kódexévé. Igen jelentős hatást gyakorolt a Vulgata szövegének terjesztésére Aurelius Cassiodorus (485–585 körül),¹⁶ római államférfi és író. Az általa alapított monostor, a Vivarium a régi filozófiai és patrisztikus kódexek, többek közt a legjobb Vulgata-kódexek leghíresebb lelőhelye volt. Különös szerencse, hogy innen Észak-Angliába, valószínűleg Beda Venerabilis¹⁷ kolostorába került egy ko-

---

14 BŐVEBBEN: BARDY: Recherches.

15 Róma város liturgiájában és egész Itáliában V. Pius pápa uralkodásáig (1566), Velencében, a dózse kápolnájában 1808-ig, Milánóban az ambrózián liturgiában X. Piusig (1911, sőt még most is), Rómában, a Szent Péter-bazilikában 1928-ig, illetve a latin nyelvű Breviáriumban és a latin misekönyvekben a II. Vatikáni Zsinatig.

16 Részletes életrajzát lásd O'DONNELL: Cassiodorus.

17 BENYIK: Beda Venerabilis és a Biblia, 46–59.

rai Vulgata-kódex, melyet Beda vezetésével 700 körül másoltak le a jarrow-i Szent Pál-kolostorban. Ennek a szövegnek az eredetije is a Vivariumból¹⁸ származott, és ennek néhány másolata is erről a régi kéziratról készült, ebből egyet ajándékkul küldtek volna a pápának. De a küldönc szerzetes a Sziéna melletti Amiatinus-kolostorig jutott csak el, ott meghalt. Így később ott találták meg ezt a kódexet, innen kapta a nevét is: *Codex Amiatinus*.¹⁹ Ez a kódex lett az ún. Alkuin-féle revízió alapja, amelyet aztán a bencés kolostori hálózat egész Európában terjesztett. Ám e kódex egyedüli és hibátlan szövegének terjesztését még nekik sem sikerült megszervezni és általánosan elterjeszteni.

Az újabb revíziós kísérlet Nagy Károly korára vezethető vissza. Théodulf d'Orléans (760–821) vizigót származású klerikus²⁰ – aki a császár által alapított Academia Palatina²¹ második vezetője volt, később pedig Orléans püspöke – kísérletet tett a Vulgata kódexeinek revideálására. Összevetésén keresztül egy kritikai kiadást szeretett volna készíteni, de vállalkozása a spanyol kódexek helytelen megítélése miatt sikertelen maradt.

Már itt érdemes megjegyeznünk, hogy Alkuin (735–804) hatására – a már említett Codex Amiatinus néven ismert kódexre támaszkodva – készítették el a Vulgata legjobb revízióját jóval később, a Tridenti Zsinat után. A baj csak az volt, hogy az Alkuin-verziót nem sikerült széles körben elterjeszteni, ezért hamarosan újabb revíziókkal kellett kísérletezni.²²

Alkuin munkája szolgált alapul a párizsi egyetem szövegéhez, mely a középkorban irányadónak számított, és melyen az első nyomtatott kiadások is alapulnak. Igen nagy tekintélyre tett szert, nevezték egyszerűen „*Biblia*”-nak vagy „*Exemplar Parisiense*”-nek.²³ Ebben a könyvek sorrendje megegyezett a modern kiadások sorrendjével a fejezetek beosztása úgyszintén. 1214-ben Stephan Langton (1150–1228) teológus, canterbury érsek is ezt a fejezet- és versbeosztást vette figyelembe (majd a mai Vulgata-kiadásokba is átemt). Roger Bacon OFM (†1294) azonban durván támadta ezt a szöveget:

18 LECLERCQ: *The Love of Learning*.

19 Codex Grandior („Larger Codex”) Bibliakódex, melyet Cassiodorus régi latin fordításból készített a Vivariumban. Ez került Beda Venerabilis idejében Észak-Angliába. Valószínűleg Benedict vagy Ceolfred apát vásárolta meg 678-ban Monkwearmouth-Jarrow kolostora számára. Feltehetően ez alapján készült a Codex Amiatinus. WHITE: *The Codex Amiatinus*, 273–308. Lásd még MEYVAERT: *Beda, Cassiodorus and the Codex Amiatinus*, 827–883.

20 DAHLHAUS-BERG: *Nova antiquitas et antiqua novitas*.

21 FRANK: *Scholae Palatinae*.

22 Damiani Szent Péter (†1072), Lanfranc OSB, canterbury érsek (†1089), Stephen Harding, Citeux-i apát (†1134), Nicolas Maniacoria, római diakónus (†1145).

23 SIMONIUS (ed.): *Historia critica Veteris Testamenti*.

„*Textus est pro majori parte horribiliter corruptus in exemplari vulgato, hoc est Parisiensi*” (*Epist. ad Clement. papam*).²⁴ Véleményének megítélésekor figyelembe kell venni, hogy a Vulgata pontos szövegének vitájában két rivális szerzetesrend, a ferencesek és domonkosok korrektorai csaptak össze. A szándék, hogy az eredeti Vulgata-szöveget helyreállítsák, helyes volt, de a korrekció kritériumai nem voltak világosak és következetesek, így csak növelték a zűrzavart. Emiatt nehéz a Vulgata középkori történetét kutatni.

A revízióban jelentős szerepet játszott Nicolaus a Lyra (1270–1349) ferences szerzetes és Peter Alliaco (Pierre d’Ailly, 1350–1420) francia teológus, valamint a windesheimi szerzetesközösség, melynek pl. Kempis Tamás (1380–1471) is tagja volt, aki szintén dolgozott a Vulgata-revízión.

A Vulgata revízió modern kutatását nagyban elősegítette, hogy Dom Henri Quentin (1872–1935),²⁵ bencés Vulgata-kutató, a Vulgata kódex családok koncepcióját megalkotta. Ez az elképzelés a 19–20. században a következőképpen három kódex családra oszlott: 1. a spanyol kódexhagyomány, melynek legjobb képviselője a *Codex Toletanus* (10. sz.); 2. az Alkuin-féle szövegcsalád, melynek legjobb képviselői a *Codex Amiatinus* (8. sz.) és a *Codex Vallicellianus* (11. sz.); 3. a *Theodulfian* kódexcsalád, amelynek legjobb képviselője a *Codex Ottobonianus* (14. sz.). Ettől némileg eltér az „*Exemplar Parisiense*”,²⁶ illetve az itáliai kéziratok, amelyek vegyesen képviselik a három előző szövegcsaládot.

4. A Firenzei Zsinat „*Cantate Domino*” bullája (1442) és a bibliai kánon

IV. Jenő pápa a Bizáncot és Európát fenyegető oszmán-török terjeszkedése miatt zsinatot hívott össze, azzal a céllal, hogy a négyszáz éve kettészakadt egyház egyesítéséről tárgyaljon a keleti kereszténység képviselőivel és meghatározza a „*közös keresztény hagyományt*”. A Firenzei Zsinatot a Bázeli és a Ferrarai Zsinattal együtt, a XVII. egyetemes zsinatként tartják számon. A zsinat 1431-ben Bázelen kezdődött, elnöke Giuliano Cesarini (1398–1444) bíboros volt. A résztvevők elfogadták azt az efezoszi zsinat óta érvényes elvet, hogy Róma püspöke, a pápa lesz az egész keresztény egyház feje.²⁷ Az egyezményhez csatlakozott az orosz egyház, az örmény egyház egy része, a koptok,

---

24 Lásd ESS: Pragmatisch-kritische Geschichte der Vulgata, 151.

25 JOASSART: Éditer les martyrologes.

26 SIMONIUS (ed.): Historia critica Veteris Testamenti.

27 Lásd bővebben PROCH: Unionskonzilien, 292–329; CHRISTIANSON: Cesarini, the conciliar cardinal.

a szír jakobiták és nesztorianusok kisebb csoportjai (1439) stb. Sajnos a zsinat bezárása után ez az egység felbomlott, és az oszmán-török hódítás miatt lehetetlen volt tovább tárgyalni. A keletiek közül többen Rómába emigráltak, köztük volt Baszileosz Besszarión (1403–1472), akinek jelentős szerepe volt a görög kéziratok megmentésében. Bizáncot elfoglalták a törökök (1453), az orosz és a keleti egyházak szakítottak Rómával, már csak azért is, mert közöttük állt, földrajzi értelemben, az Oszmán Birodalom.

Azért fontos erről a zsinatról beszélnünk, mert ez a zsinat nyilatkozott a közös keresztény hagyományról és definiálta a bibliai kánont, meghatározva az ószövetségi kánont is (1442).²⁸ Ebben az ószövetségi könyveket a következőképpen sorolták fel: Mózes öt könyve, azaz a Teremtés könyve, a Kivonulás könyve, Leviták könyve, Számok könyve, Második Törvénykönyv, József könyve, Bírák könyve, Rút könyve, Királyok I–IV. könyve, Krónikák I–II. könyve, Ezdrás könyve, Nehemiás könyve, Tóbiás könyve, Judit könyve, Eszter könyve, Jób könyve, Dávid zsoltárai, Példabeszédek könyve, Prédikátor könyve, Énekek éneke, Bölcsesség könyve, Jézus Sirák fia könyve, Izajás könyve, Jeremiás könyve Bárak könyve, Ezekiel könyve, Dániel könyve, tizenkét kispóféta, azaz Ozeás könyve, Joel könyve, Ámosz könyve, Abdiás könyve, Jónás könyve, Mikeás könyve, Náhúm könyve, Habakuk könyve, Szofoniás könyve, Aggeus könyve, Zakariás könyve, Malakiás könyve, Makkabeusok I–II.

Amikor a Tridenti Zsinat (1545–1563) összeült, akkor ettől az ószövetségi kánontól nem volt célszerű eltérni,²⁹ hiszen ez már egy, a firenzei uniót létrehozó zsinat egy bullájában rögzítve az egység egyik kritériuma lett. Másrészt a Tridenti Zsinatot megelőzően és az alatt is folyamatosan jelentek meg a Biblia nyomtatott kiadásai, amelyek jórészt ezt a kánont követték.

5. A Tridenti Zsinat

A Concilium Tridentinum a katolikus egyház egyik legfontosabb egyetemes zsinata, az ellenreformáció kezdete: a 16. századi reformátorok ellenében a katolikus egyház igazi megújítását hozta létre és határozatai alapján új életet vitt annak működésébe. A zsinatot 1542-ben III. Pál pápa hívta össze

---

28 Kevesen tudják, hogy a katolikus egyházban jelentős változást hozott ezen a téren már a Bázeli Zsinat is (1431–1437), amely részint a „hebraica veritas” elvét valló és munkacsoportjával poliglott bibliakiadásán dolgozó Cajetan bíboros (1469–1534) hatására már a héber nyelv fontosságát szorgalmazta a teológiai oktatásban, lásd RIED: Canon of the Old Testament, 589–590.

29 METZGER: The Canon of the New Testament, 246.

Tridentbe (ma: Trento) a következő, bullájában nevesített céllal: „Isten dicsőségére és magasztalására, a hit és keresztény vallás fejlesztésére és felemelésére, a tévtanok kiirtására, az egyház békéjére és egységére, a papság és a keresztény nép megjavítására, a keresztény név ellenségeinek megsemmisítésére.” A zsinatot a katolikus fejedelmek viszályai közepette végül csak 1545. december 13-án sikerült megnyitni a tridenti főszékesegyházban. A zsinat nem folyamatosan ülésezett, három szakaszban tárgyaltak:

1. szakasz: 1545. december 13. és 1549. szeptember 14. között 10 ülést tartottak (az utolsó kettőt a közben kitört pestisjárvány miatt Bolognában), majd III. Pál pápa felfüggesztette.
2. szakasz: 1551. május 1. és 1552. április 22. között, III. Gyula pápasága alatt 6 ülést tartottak, majd 2 évre felfüggesztették a tárgyalásokat – de csak 10 év múlva folytatták.
3. szakasz: 1562. január 18. és 1563. december 4. között, már IV. Pius pápasága alatt, aki a – megszakításokkal 18 évig tartó – zsinat végét 1563. december 12-én ünnepélyesen kihirdette. A pápa a zsinat határozatait előbb 1563. december 30-án konzisztóriumban, 1564. január 26-án pedig bullában ünnepélyesen megerősítette.

A zsinaton részt vevő legfontosabb katolikus teológusok: Peter de Soto OP, Melchior Cano OP, Alfons de Castro (spanyolok); Ruard Tapper, Jean Hessels, Josse Ravesteyn (Leuven); Johann Gropper, Eberhard Billik, Ambrosius Pelargus (németek, akik mellett az 1548–1550-es Interim idején³⁰ protestáns teológusok is jelen voltak a zsinaton). A véghatározatot 6 bíboros, 3 pátriárka, 25 érsek, 169 püspök, 7 apát, 7 generális apát – összesen 217 zsinati atya írta alá.³¹

A Tridenti Zsinat megítélése meglehetősen szélsőséges – ennek egyik oka, hogy történetét először Fra Paolo Sarpi (1551–1623) szervita szerzetes írta meg,³² erősen Róma-ellenes érzelmektől fűtve. Kéziratának története és angol fordítása csak felerősítette ezt a tendenciát, ugyanis Sarpi a reformá-

---

30 Ez a császári dekrétum sajátos kísérlet volt a vallási béke helyreállítására V. Károly részéről, lásd bővebben SCHORN-SCHÜTTE (Hg.): *Das Interim 1548/50*.

31 Az 1526-os mohácsi csata során gyakorlatilag kihalt a magyar katolikus püspöki kar. Az ország politikai és egyházi viszonyai zűrzavarosak voltak, ezért csak három magyar résztvevőről tudunk: Kolosváry János kolozsmonostori apát, később csanádi püspök és Dudith András tinnini, később pécsi püspök, valamint Draskovich György pécsi püspök, aki I. Ferdinánd magyar királyt képviselte.

32 SARPI: *Istoria del Concilio Tridentino*. Angol fordítását meghamisította a kiadója, Marco Antonio De Dominis („*History of the Council of Trent*”, 1619), ezt javította Nathaniel Brent és latinul is kiadta 1620-ban.

torrá vált spalatói érseknek adta át az írását, aki azt 1619-ben Londonban publikálta angolul. Az így elterjed nézetek tisztázására született meg Sarpi írásával polemizáló, és hitelesebb források alapján dolgozó Sforza Pallavicini műve (1607–1662), aki két kötetben írta meg a zsinat történetét: „*Istoria del Concilio di Trento*” (1656–1657, második kiadás 4 kötetben 1664-ben). A későbbiekben még mások is csatlakoztak a zsinat egyre pontosabb dokumentálásához, ma a leginkább pontos műnek Huber Jedin munkáját tartják.³³

6. A Vulgata-vita hátttere a zsinaton

A Vulgata-deklaráció hátttere a hagyomány és a Szentírás tekintélyének vitája, a Luther Márton által felvetett *sola scriptura* elv alapján. A reformátor először kényszeríti az atyákat arra, hogy a Biblia és a hagyomány különbözőségét megfogalmazzák. A Tridenti zsinat problémája, hogy a hagyomány (*traditio catolica/christiana*) korábban még nem volt definiálva, így az sem volt világos, hogy „a szent hagyomány” alatt jogi rendelkezéseket, liturgikus és spirituális hagyományokat, vagy csak morális rendelkezéseket értettek, vagy „a szent hagyomány” a zsinati rendelkezésekre vagy a pápai bullákra vonatkozik. Mivel a zsinaton az egyházjogászok voltak többségben, felvetették, hogy nincs definiálva olyan műfaji és jogi formula, amely pontosan körülhatárolná, hogy mely szöveg, rendelkezés vagy határozat tartozik a hagyományhoz.

A másik probléma, hogy nem volt világosan és hivatalosan definiálva, milyen szentírási könyvek, és azok mely szövegváltozatai tartoznak a katolikus egyház hivatalos Bibliájához. A legkorábbi információk Szardesi Melittótól (†180) származnak, akinek álláspontja tükröződik a muratori kánonban.³⁴ A zsinat előtt nem volt egységes álláspont a nyugati egyházban. 1527–1530 között francia és német nyelvterületen csak az ún. protokanonikus könyveket sorolták a Bibliához, annak ellenére, hogy a 4. századtól az afrikai zsinatok³⁵ a deuterokanonikus könyveket is felvették a kánonba, és ezt a Firenzei

33 A zsinat dokumentumait publikálta: JEDIN, H.: *The History of the Council of Trent* (Geschichte des Konzils von Trient), 2500 oldal, 4 kötet. Vol. I: The History of the Council of Trent: The fight for a Council (1951); Vol. II: The History of the Council of Trent: The first Sessions in Trent (1545–1547) (1957); Vol. III: The History of the Council of Trent: Sessions in Bologna 1547–1548 and Trento 1551–1552 (1970, 1998); Vol. IV: The History of the Council of Trent: Third Period and Conclusion (1976).

34 Az ősegyházi kánon felfogásról igen jó összefoglaló: ELLIS: *The Old Testament in Early Christianity*.

35 Az elnevezések nem következetesek, vagy „*consilia africana*”, vagy „*consilia carthaginiensis*” szerepel azon elnevezésekben, amelyeket később csak Karthágói zsinatok címen emlegetnek. Ezen vallási megbeszélések közül a legfontosabbak a 251., 255. és 256. év-

Zsinat is figyelembe vette. A történészek azonban nem ismerték pontosan az I. századi kánoni hagyományokat. Csak 1532-ben Johannes Dietenberger³⁶ foglalkozott behatóan az első három század bibliai kánoni hagyományával és arra az álláspontra jutott, hogy ebben az időben a héber kánon hagyományát követték és a deuterokanonikus könyvek nem tartoztak a Biblia hivatalos szövegéhez. A másik hivatkozási alap Jeromos tekintélye volt, ami óhatatlanul a Vulgátára terelte a figyelmet.

Ezzel együtt világhossá vált, hogy a Vulgata szövege sem egységes, amin egyik irányban a sokasodó revíziók, másik irányban az újabb katolikus és protestáns latin fordítások igyekeztek segíteni. További problémát jelentett, hogy a zsinati határozatot aláíró 53 prelátus közül hiányoztak a németek, a történészek és azok, akik ebben a tárgyban speciális tanulmányokat végeztek volna – fogalmazza meg a kemény kritikát Brooke Foss Westcott.³⁷ Ennek ellenére a tridenti határozat a szélesebb keresztény gyakorlatot őrizte meg, szemben a reformátor csoportokkal, akik csak a zsidó kánont fogadták el. A zsinat döntésének alapelve nem a történeti régiség, hanem a következetes egyházi használat volt.

7. A bibliai kánon vitája

Mint már említettem, a Tridenti Zsinat bibliai kánonról szóló vitájának előzménye a Firenzei Zsinaton zajlott. A Firenzei Zsinat „*Cantate Domino*” (1442) deklarációja 46 ószövetségi és 27 újszövetségi könyvet nevezett meg abban az egyezményben, amely a római és a kopt keresztények között³⁸ köttetett.

A római pápa az egységet – hasonlóan a Khalkédóni Zsinat (451) Leó pápájához – csak a saját primátusa alatt tudta elképzelni. A tervezett egység első

---

ben rendezett megbeszélések voltak, melyek közül 297. aug. 28. rendelkezett a Bibliáról, és ezt publikálta Christophorus Iustellus: *Codex Canonum Ecclesiae Africanae. Ex MSS. Codicibus Edidit, Graecam Versionem Adiunxit, & Notis Illustravit. Lat. & Gr.* Lutetiae Parisiorum, A. Pacard, 1615.

36 Munkássága eredményét lásd: *Biblia beider Alt und Newen Testamenten*, Mainz, 1534. Ezt a munkát többen javították, pl. Kaspar Ulenberg (Köln, 1630) vagy a jezsuita teológusok Mainzban (1661). Ez lett a német katolikus Biblia alapja. Javításaihoz szabadon használta az Emser-féle Újszövetséget (1527) és számos Luther előtti fordítást – ám azt maga Luther, sőt Leo Jude is használta a maga korrekciójához. Dietenberger állította össze azt a negyven problematikus szakaszt is, amelyek nagy hatással voltak a miseszövegekre, a hitvallásokra, az esküre és a hitletétemény megfogalmazására.

37 WESTCOTT: *History of the canon of the New Testament*.

38 1442-ben a kopt egyházzal kötött megegyezés alapján vették be a kánonba a következő könyveket: Tóbiás, Judit, Bölcsesség, Sirák fia, Báruk és 1–2Makkabeus.

lépése a firenzei unió megkötése volt Róma (IV. Jenő) és Konstantinápoly (VIII. János bizánci császár) között. A zsinaton elfogadták, hogy Róma püspöke az egész keresztény egyház feje. Az egyezményt az orosz egyház, az örmeny egyház egy része, a koptok, valamint a szír jakobiták és nesztorianusok stb. kisebb csoportjai fogadták el (439). Ezt tekintették kiindulópontnak a Tridenti Zsinaton is.

8. Dekrétum a kánonról és a Vulgatáról

A Szentírásról a 4. ülésen szavaztak. 1546. április 8-án született meg a döntés, amelynek műfaja 'dekrétum' és nem 'kánon' lett – egyházi jogi értelemben ez lényeges különbség. A dekrétum szövege a következő:³⁹

Sacrosancta oecumenica et generalis Tridentina Synodus, in Spiritu Sancto legitime congregata, praesidentibus in ea eisdem tribus Apostolicae Sedis Legatis, hoc sibi perpetuo ante oculos proponens, ut sublatis erroribus, puritas ipsa Evangelii in Ecclesia conservetur: quod promissum ante per Prophetas in Scripturis Sanctis, Dominus noster Iesus Christus, Dei Filius, proprio ore primum promulgavit, deinde per suos Apostolos, tamquam fontem omnis et salutaris veritatis et morum disciplinae, omni creaturae praedicari iussit: perspiciensque hanc veritatem et disciplinam contineri in libris scriptis et sine scripto traditionibus, quae ipsius Christi ore ab Apostolis acceptae, aut ab ipsis Apostolis Spiritu Sancto dictante, quasi per manus traditae, ad nos usque pervenerunt: orthodoxorum

A szentséges, egyetemes és általános Tridenti Zsinat a Szentlélekben törvényesen egybegyűlve [...] a hithű atyák példáját követve, mind az Ó-, mind az Újszövetség összes könyveit – minthogy mindkettőnek az egy Isten a szerzője – nemkülönben mind a hitet mind az erkölcsöket érintő hagyományokat, mint amelyeket a saját beszédével Krisztus, ill. amelyeket a Szentlélek mondott el, és a katolikus Egyház szakadatlan folytonossággal megőrzött, egyenlő jámborsággal és megbecsüléssel fogadja el és tiszteli.

A Zsinat azt tartja folytonosan a szeme előtt, hogy eltávolítva a tévedéseket, az evangélium tisztasága őriztessék meg az Egyházban.

Ez előbb ígéret volt a próféták által a szent iratokban, majd a mi Urunk Jézus Krisztus, az Isten Fia saját szavával ezt kihirdette, aztán megparancsolta, hogy

³⁹ Lásd Concile de Trente (XIXeme oecum.), *Decretum de libris sacris et de traditionibus recipendis*, 8 ápril 1546, 1501–1505, a magyar fordításhoz lásd DENCZINGER–HÜNERMANN: Hitvallások és az egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai, 1502–1503 pont.

Patrum exempla secuta, omnes libros tam Veteris quam Novi Testamenti, cum utriusque unus Deus sit auctor, nec non traditiones ipsas, tum ad fidem, tum ad mores pertinentes, tamquam vel ore tenus a Christo, vel a Spiritu Sancto dictatas, et continua successione in Ecclesia catholica conservatas, pari pietatis affectu ac reverentia suscipit ac veneratur. Sacrorum vero Librorum indicem huic decreto adscribendum censuit, ne cui dubitatio suboriri possit, quinam sint, qui ab ipsa Synodo suscipiuntur. Sunt vero infra scripti

Testamenti Veteris: Quinque Moysis, id est Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium; Iosue, Iudicum, Ruth, quattuor Regum, duo Paralipomenon, Esdrae primus et secundus, qui dicitur Nehemias, Tobias, Judith, Esther, Iob, Psalterium Davidicum centum quinquaginta psalmodiarum, Parabolae, Ecclesiastes, Canticum Canticorum, Sapientia, Ecclesiasticus, Isaias, Ieremias cum Baruch, Ezechiel, Daniel, duodecim prophetae minores, id est: Osea, Joel, Amos, Abdias, Ionas, Michaeas, Nahum, Habacuc, Sophonias, Aggaeus, Zacharias, Malachias; duo Maccabaeorum, primus et secundus.

apostolai „minden teremtménynek hirdessék” (Mk 16,15), mint minden üdvöt hozó igazság és erkölcsi fegyelem forrását. A Zsinat átlátja, hogy ezt az igazságot és fegyelmet azok az írott könyvek és írás nélküli hagyományok tartalmazzák, amelyeket magának Krisztusnak szájából fogadtak az apostolok, vagy maguk az apostolok a Szentlélek tollbamondása szerint, mintegy a kezükkel átadtak, és így jutott el hozzánk. A Zsinat úgy vélte, hogy a szent könyveknek a jegyzékét pedig ehhez a határozathoz kell csatolni, nehogy valakiben kétkedés támadhasson, vajon melyek azok, amelyeket maga a Zsinat elfogad. Ezek pedig az alábbiak:

Ószövetségek: Mózes öt könyve, azaz Teremtés, Kivonulás, Leviták, Számok, Második Törvénykönyv; Jósue, Bírák, Ruth, Királyok négy könyve, Krónikák két könyve, Ezdrás első könyve, és a második, amelyet Nehemiás könyvének neveznek, Tóbiás, Judit, Eszter, Jób, Dávid Zsoltáros könyve százötven zsoltárral, Példabeszédek könyve, Prédikátor, Énekek Éneke, Bölcsesség, Jézus Sirák fia könyve, Izajás, Jeremiás Bárukkal, Ezeziel, Dániel, tizenkét kispóféta, úgymint Ozeás, Joel, Ámosz, Abdiás, Jónás, Mikeás, Náhum, Habakuk, Szofoniás, Aggeus, Zakariás, Malakiás; a Makkabeusok két könyve, az első és a második.

Testamenti Novi: Quatuor Evangelia, secundum Matthaeum, Marcum, Lucam, et Ioannem; Actus Apostolorum a Luca Evangelista conscripti; quatuordecim epistolae Pauli Apostoli: ad Romanos, duae ad Corinthios, ad Galatas, ad Ephesios, ad Philippenses, ad Colossenses, duae ad Thessalonicenses, duae ad Timotheum, ad Titum, ad Philemonem, ad Hebraeos; Petri Apostoli duae; Ioannis Apostoli tres; Iacobi Apostoli una; Iudae Apostoli una et Apocalypsis Ioannis Apostoli.

Si quis autem libros ipsos integros cum omnibus suis partibus, prout in Ecclesia catholica legi consueverunt, et in veteri vulgata latina editione habentur, pro sacris et canonicis non susceperit, et traditiones praedictas sciens et prudens contempserit, anathema sit. Omnes itaque intelligant, quo ordine et via ipsa synodus post iactum fidei confessionis fundamentum sit progressura, et quibus potissimum testimoniis ac praesidiis in confirmandis dogmatibus et instaurandis in ecclesia moribus sit usura.

Újszövetségiék: Négy evangélium: Máté, Márk, Lukács, János szerint; az Apostolok Cselekedetei, amelyet Lukács evangélista írt meg; Pál apostol tizennégy levele: a Rómaiakhoz, kettő a Korintusiakhoz, a Galatákhoz, az Efezusiakhoz, a Filippiekhez, a Kolosszeiekhez, kettő a Tesszalonikiekhez, kettő Timóteushoz, Tituszhoz, Filemonhoz, a Zsidókhoz; Péter apostol két levele, János apostol három levele, Jakab apostol egy levele, Júdás apostol egy levele, és a Jelenések könyve János apostoltól.

Ha pedig valaki a könyveket egészükben összes részekkel, úgy ahogyan a katolikus Egyházban azokat olvasni szokták és az ősi latin »Vulgata« kiadásban benne vannak, nem fogadja el szent és kánoni könyveknek, és az előbb mondott hagyományokat tudva és megfontoltan megveti: legyen kiközösítve.

Tehát mindenki értse meg, milyen rendben és úton fog előrehaladni a Zsinat, miután a hit megvallásának alapját megvetette, és leginkább milyen tanúbizonyságokat és segédeszközöket fog felhasználni a hittételek megerősítésére és az Egyház életében az erkölcsök megújítására.

A zsinat 24 igen és 14 nem szavazattal, 16 tartózkodással fogadta el a dekretumot, amelyben az egyház történetében először definiálták tartalmilag a Bibliát.

9. A Vulgata státusza és a héber–görög szöveg

A dekrétum megfogalmazására nagy hatással volt Antoine Filhol (1530–1550), Aix érseke. Ugyanis az időközben megjelent többféle latin fordítás között rendet kellett teremteni, ezért született meg a Vulgatára való hivatkozás – ám ezzel egyidejűleg Tommaso Caselli OP (1542–1572) javaslatára megszületett az a szándék is, hogy Jeromos Vulgatáját javítani kell. Ugyanakkor a zsinat nem rontotta le a LXX és a héber szöveg tekintélyét sem, sőt azt írta elő, hogy a javításokat ezekre a szövegekre tekintettel kell elvégezni.

Megfogalmazódott a Biblia magyarzatának szükségessége is. Thomaso Campeggio (1474–1549) bíboros javaslata szerint azt „sensus catholicus” értelemben kell tenni: sőt a katolikus bibliakiadásokat és a nemzeti nyelvű fordításokat is előzetes cenzori vizsgálatnak kell alávetni. Pedro Juan Pacheco (1488–1560) spanyol bíboros, V. Károly császár szóvivője spanyol mintára a tiltott könyvek listájára tette volna a nemzeti nyelvű, „téves” (*abuse*) fordításokat – ám Cristoforo Madruzzo (1512–1578) bíboros tiltakozott, hogy a nemzeti nyelvű fordításokat eleve „téves”-nek nevezzék.

A Vulgata tekintélyének deklarálásakor Pacheco bíboros arra figyelmeztetett, hogy nem szabad azt kizárólagosnak tekinteni, mert ezzel a héber és a görög szöveg tekintélyét szüntetnék meg. Ezért csak a nyilvános használatról határoztak a Vulgata javára. Ugyanakkor azonnal kérték a pápát, hogy rendelje el a Vulgata korrekcióját a héber és a görög szöveg alapján. Del Monte (1549–1627) bíboros, a zsinat elnöke pedig szorgalmazta a Vulgata kódexeinek összegyűjtését. A Vulgata-döntést egyébként kemény kritika érte Rómából, ezért Alexandro Farnese (1520–1589) bíboros levelet írt a pápának, hogy a Vulgata szövegét ne különítsék el az eredeti szövegtől. A Vulgata tehát az egyház Bibliája lett, de azonnal javasolták a héber és görög nyelvű szövegváltozatokkal való összevetését és korrekcióját.

A zsinat arról is rendelkezett, hogy a papok és igehirdetők prédikációit szigorúbban kell ellenőrizni, és azok a Vulgata szövegére hivatkozzanak. A zsinat rendelkezett a Vulgata terjesztéséről és arról is, hogy ne csak az evangéliumokat olvassák fel a miséken – mint ahogyan ezt a IV. Lateráni Zsinat (1215) elrendelte – hanem a Biblia többi részéből is olvassanak. A Szentírás értelmezi önmagát (*sui ipsius interpretis*), azonban a nehéz szakaszokat az atyák és a zsinatok döntéseivel is magyarázni kell – ugyanis az egyházat a Szentlélek vezeti, de „Péter” is döntött vitás kérdésekben.⁴⁰ Ezért a hitvallások megelőzik a Biblia tekintélyét és a Tridenti Zsinat utáni katolikus kommentárokból erősödik az atyák allegorikus exegézisének hatása a Thomas

---

40 FISHER: Assertionis luteranae confutatio.

Cajetan (1469–1534) által szorgalmazott szöveg szerinti értelem hátrányára.⁴¹ A szöveg szerinti értelemnek mindössze a dogmatikai orientáltságú allegorikus értelmezés módszerét kell megújítani.⁴²

10. A Tridenti Zsinat hatása a Vulgata-revíziókra

A Vulgata történetében a nagy változást Gutenberg nyomtatott szövege hozta (1452), aki a német kolostorokban található szöveget használta két columnás, 42 soros bibliájához, amelyek az *Exemplar Parisiense* szöveg-hagyományát képviselték. Hamarosan más kiadók és más kódexek alapján is kinyomtatták a Bibliát – hogy csak néhány kiadói helyet említsünk: Strassburg,⁴³ Bamberg,⁴⁴ Bázel,⁴⁵ Velence és Róma.

A 15. században legalább 100 nyomtatott kiadás látott napvilágot, legtöbbjük a párizsi szöveg-hagyományt képviselte – mindegyik kiadó az általa elérhető kódexet nyomtatta ki. Amikor azonban megjelent a héber (1477), illetve a görög nyelvű zsoltároskönyv (1481), mindenkinek feltűntek a különbségek, és világgossá vált a kritikai kiadások megjelentetésének szükségessége – ez érthetővé teszi a tridenti atyák vitáit. Ezért említést kell tenni a nyomtatott kritikai kiadásokról is.

Andreas Osiander (1498–1552) lutheránus teológus az eredeti szövegből készített korrekciót: jegyzetekkel adta ki a Vulgátát 1523-ban, majd egy evangéliumharmóniát jelentetett meg 1537-ben. Vitázott protestáns teológusokkal és katekizmust is adott ki. Johannes Rudelius (†1562) jogász létére, 1527-ben fametszetekkel díszített Vulgata Bibliát adott ki,⁴⁶ melyet a kölni érsek ellenzett, ezért nem nagyon terjedt el. Isidor Clarius (1495–1555) bencés apát és zsinati teológus 1541-ben publikálta az Újszövetséget, egy évvel később a teljes Bibliát. Legjelentősebb munkája az Énekek énekének revíziója és magyarázata a héber szöveg alapján, mely egy spirituális mozgalmat indított el Subiacóban, a bencés kongregációban.

---

41 CAJETAN: Jentacula N.T.

42 Vö. LEÓN: Tractatus de sensibus Sacrae Scripturae.

43 A nyomtatott német Biblia Luther előtti kiadója és nyomdása Johann Mentelin volt, 70 Luther előtti német bibliakiadást ihletett. Bővebben: SCHORBACH: Der Straßburger Frühdrucker Johann.

44 Az Alkuin-féle verziót nyomtatta ki. Bővebben: HÄUSSERMANN: Die Bamberger Pfisterdrucke.

45 Itt Albrecht Pfister nyomtatta ki a 36 soros Bibliát latinul, számos gyönyörű metszettel, bővebben lásd AUGUSTIN-NIEMANN: Basel und Bibel.

46 RUDELIUS: Biblia Sacra Vtrivsqve Testamenti: iuxta Hebraicam Et Graecam veritatem...

Jeromos után Pagninus Sanctus (Santes) volt az első, aki héberből fordította a latin Ószövetséget, amelyet VII. Kelemen pápának is bemutattak. Ezt a fordítást Lyon-ban 1527-ben nyomták François Vatable nyomdájában és ennek szövege lett az ismert Genfi Biblia alapszövege (Fordítás: 1556–1557, kiadás 1560). Santes felhasználta Nicolaus a Lyra morális jellegű postilláit. 1559-ben azonban ezt a fordítást IV. Pál pápa az állítólagos dogmatikai hibák miatt indexre tette, emiatt deklarálták csak a Vulgata-fordítást autentikusnak a Tridenti Zsinaton. Melchior Cano (1509–1560) spanyol teológus viszont használta a *De Locis Theologicis* című nagyhatású művében.⁴⁷

A Vulgata-revizió legfontosabb kiadásai IV. Pius alatt (1559–1565), illetve V. Pius idején (1565–1572) születtek meg, utóbbi fenntartotta magának a jogot, hogy a kihagyásokról és betoldásokról személyesen döntsön. V. Pius alatt mindezzel párhuzamosan zajlott a Római Katekizmus kiadása is (1566), sőt a breviárium (1568), valamint a Római Miskönyv (1570) reformja is. 1578 és 1587 között elkészült a Septuaginta újabb kiadása is. A Vulgata szövegkritikai kiadásának eredményességét hátráltatta, hogy nem voltak kidolgozott kritériumai a szövegkritikai munkának. Végül a firenzei Badia kolostor és a Monte Cassino-i apátság kapta meg a revízió feladatát, amelyet 34 kéziratra alapozva készített el.⁴⁸ Guglielmo Sirleto (1514–1585) bíboros, aki a vatikáni könyvtár felügyelője is volt, sokat dolgozott a Vulgata-revizión (1547): a Leuveni Biblia latin egyházatyák idézeteire és a régi miszszalék szövegeire alapozott, főleg a Codex Santa Maria Rotundae 10. századi kódexét használta, valamint a Codex Paulinust.

V. Sixtus pápa (1585–1590) meglehetősen önkényes módon kezelte a Vulgata új fordítását és kizárólagossá akarta tenni a saját latin verzióját. Ennek elterjesztése érdekében a Vatikánban nyomdát állíttatott, 1587-ben itt jelent meg a Vulgata új kiadása, melyet 1590-ben az „*Aeternus ille*” bullával tett közzé, mint a Tridenti Zsinat hivatalos szentírási szövegét, és kötelező erővel írta elő mindenki számára a használatát. A szakértők óvást emeltek ellene, mert V. Sixtus önkényesen belejavított a szövegbe, emiatt a halála után hamarosan vissza is vonták – a bullát, illetve a fordítás hivatalosságát és kizárólagosságát.

Folytatódott tehát a Vulgata eredeti szövegének keresése a különböző alapkódexekre hivatkozva. Míg Marcantonio Caraffa (1517–1561) bíboros és az ő bizottsága ugyan csak V. Sixtus alatt működött, de a korábban említett Codex Amiatinust tekintette a revízió alapjának, vele szemben viszont a spa-

---

47 LUZZI: Santi Pagnini.

48 HÖPFL: Beiträge zur Geschichte der Sixto-Klementinischen Vulgata.

nyol szövegkritikusok számára a Codex Legionensis II. és a Codex Toletanus jelentette a legfőbb hivatkozási alapot, és a spanyol bizottság a lapszélen jelezte a variánsokat, mint ezt láthatjuk az 1583-ban kiadott Plotin fólió kiadásban.

Ennek a zűrzavarnak a végső megoldása lett, hogy VIII. Kelemen pápa (1592–1605) elutasította Sixtus kiadását, és 1592-ben új, kelemen-i revíziót adott ki (*Vulgata Klementina*). Az új Vulgata-kiadást azonban már nem tartották tévedhetetlennek és kizárólagosnak, megőrizték az eredeti héber és görög szöveg tekintélyét.

A következő hivatalos bibliakiadás a II. Vatikáni Zsinat egyik igen fontos gyümölcse: a Neovulgata. A „*Sacrosanctum concilium*” (a zsinat liturgiáról szóló konstitúciója) 91. pontjának megfelelően VI. Pál pápa 1965-ben külön bizottságot hozott létre ennek a Bibliának a kiadására. 1969-ben készült el a zsoltárok fordítása, 1971-ben az Újszövetség, 1977-ben pedig az Ószövetség. Az időközben az egész világról érkezett visszajelzések, módosítási javaslatok alapján 1979-ben adták ki egy kötetben a Neovulgata ún. *editio typica*-ját. Ez a Katolikus Egyház jelenlegi hivatalos Bibliája.

11. Korai jezsuita bibliakommentárok

Az 1530-as években, párizsi tanulmányai idején Loyolai Ignác egyetemistákból álló közösséget gyűjtött maga köré: ők lettek az első jezsuiták.⁴⁹ 1540-ben III. Pál pápa a *Regimini Militantis Ecclesiae* című dokumentummal hagyta jóvá a Jézus Társaságot – rendalkotmányuk⁵⁰ szerint a „lelkek megsegítésére”, lelki vezetésre, a keresztény tanok hirdetésére és a katolikus hit védelmére.

A jezsuiták hamar felismerték, hogy céljukat iskolák és kollégiumok létesítésével valósíthatják meg: 1556-ban 30 kollégiumot létesítettek 1600 hallgatóval. A kollégiumi programot Messinában kezdték, a Párizsban megismert program adaptálásával. Ennek lényege a latin nyelvtan, retorika, irodalom – a második ciklusban pedig már görög és héber nyelvet is tanulni kellett. Diego Laínez (1512–1565) – a rend második generálisa – részt vett a Tridenti Zsinaton (1546), és összeállított egy dokumentumot a bibliama-

---

49 Az első jezsuiták Párizsban: Francisco de Jassu y Javier (később: Xavéri Szent Ferenc), Pierre Favre (később: Fáber Szent Péter), Diego Laínez, Simon Rodrigues, Nicolas Bobadilla, Alfonso Salmerón.

50 A Konstitúciók (*Constituciones*) szövege 15 éven át született, 1558-ban az első Általános Nagygyűlés fogadta el és tette törvényerejűvé.

gyarázat irányelveiről.⁵¹ Az első rendtag, aki nyilvánosan tanított Szentírást, Jerónimo Nadal (1507–1580) volt, aki a messinai katedrálisban tanított.⁵²

A Collegium Romanum (1551) programjában két év filozófiát és két év teológiát kellett tanulni, amely főleg Aquinói Tamás teológiáját jelentette. A jezsuita tanítási rendszerben váltak szét a bibliai és a humanista tanulmányok, a filozófia és a szisztematikus teológia. Jóllehet a bibliai nyelvek, a héber és görög elő volt írva, de a szövegmagyarázatok alapja a tridenti döntésnek megfelelően a Vulgata volt. Ekkor születtek meg a későbbi évek jezsuita alapművei az Ószövetség magyarázatáról és a héber nyelvről. Gaspar de Zamora összeállította a Vulgata konkordanciáját.⁵³ Igyekeztek minél több kommentárt írni a szent könyvekhez, pl. Juan de Mariana⁵⁴ vagy Giovanni Stefano Menochio, akinek munkáját három évszázadon keresztül használták.⁵⁵ De meg kell még említenünk Francisco de Ribera prófétákhoz írt kommentárját, amely a salamancai egyetemen készült 1575–1590 között, Jerome del Prado – Juan Bautiste Villalpando által befejezett – Ezékiel-kommentárját a cordovai egyetemről, Juan de Pineda Jób-kommentárját a sevillai egyetemről vagy S. Nerarius munkáját a deuterokanonikus könyvekről. Közös jellemzői ezeknek a kommentároknak, hogy mind a szöveg szerinti értelmet keresi, a héber és a görög nyelvet, illetve az antik szerzőket használja, legyenek azok keresztény, pogány vagy zsidó írók.

A továbbiakban néhány szerzővel külön is foglalkozunk jelentős tudománytörténeti hatásuk miatt.

Sienai Sixtus (Sixtus Senensis, 1520–1569)⁵⁶ katolizált zsidó, a ferencesek egyik leghíresebb szónoka. Egy Nápolyban tartott prédikációja után azonban az inkvizíció elé került (1552), és csak úgy menekülhetett meg, hogy átlépett a domonkos rendbe. Ambrosius Catharinus (1483–1553), vagyis Lancelotto Politi tanítványa volt, akinek írásait később nyilvánosan kritizálta. Kommentárjaiban számos rabbinikus művet is felhasznált. Az ószövetségi könyveket három csoportba sorolta: protokanonikus, deuterokanonikus és apokrif iratokra. Három traktátust is szentelt a Talmudnak. Mindig elkülönítette egymástól a katolikus, a zsidó és a pogány szerzőket.

---

51 Ennek kritikai kiadását lásd LAFNEZ: *Documenta ad bene interpretandas scripturas*.

52 Ennek tartalmáról lásd NADAL: *Adnotationes et meditationes in Euangelia*.

53 ZAMORA: *Sacrorum Bibliorum Concordantiae*.

54 MARIANA: *Scholia in Vetus et Novum Testamentum*.

55 MENOCHIO: *Brevis Explicatio sensus totius litteralis Scripturae*. Kölnben jelent meg 1630-ban, de kiadták Antwerpenben, Lyonban, Párizsban és Velencében is.

56 Műveit lásd SENENSIS: *Bibliotheca sancta ex præcipuis Catholicae Ecclesiae auctoribus collecta*.

Foreiro, Francisco (1523–1581) portugál domonkos teológus és biblikus. Lisszabonban született, teológiai tanulmányait Párizsban végezte. I. Sebastian portugál király küldötteként részt vett a Tridenti Zsinaton – annak egyik legjelentősebb teológusaként. Ő volt a „*Breviarium Romanum*” és az „*Index Librorum Prohibitorum*” főszerkesztője. Izajás kommentárja – melyben a héber szöveget fordította – saját fordítása alapján Portugáliában készült.⁵⁷ A kommentár alapvetően filológiai orientáltságú és mellőzi a rabbinikus véleményeket éppen úgy, mint az ókeresztény egyházatyák véleményeit. Különösen érdekes Izajás messiási szövegekként ismert textusai judaista magyarázatának támadása (1–39, 40–66): véleménye szerint a szövegek a krisztusi megváltásról beszélnek. Szerinte ezeket a szövegeket az ősegyházban a zsidó közösségek meggyőzésére használták Jézus messiási voltáról. Érdekes, hogy a kommentárból később csak részleteket tett közzé Cornélius a Lapide.

Masius, Andreas (1514–1573), flamand származású katolikus pap, humanista, az első Szíria-szakértő Európában. Leuvenben Conrad Goclenius tanítványa volt, később Johannes von Weeze, konstanzi püspök titkáráként működött. Diplomáciai tevékenysége közül legjelentősebb az 1555-ben kapott pápai megbízás a duisburgi egyetem stabilizálására. Hébert Leuvenben tanult, arabot Rómában (ahol Guillaume Postel volt a mestere), 1553-ban az antiochiai patriarchátus papjától, Moses Mardintól szírül tanult. Még ebben az évben, Rómában lefordított egy szír hitvallást. 1554-ben Julius Pflug, Naumburg-Zeitz utolsó katolikus püspöke számára latinra fordította a szír „*Basilius-Anaphorá*”-t, melyet ki is nyomtattak De Paradiso Moses Bar-Kepha értekezésének fordításával együtt.⁵⁸ Szír nyelvtant és szír–latin szótárt is írt,⁵⁹ legjelentősebb munkája mégis talán Józsué könyvének kommentárja.⁶⁰ Minden esetben külön magyarázza azokat a héber fogalmakat, amelyeket a latin szöveg használ. Sok esetben idéz antik klasszikus és zsidó szerzőket (pl. Xenophon, Plinius, Strabo, Josephus Flavius) a szöveg háttérének megvilágítására, és állandóan idézi a rabbinikus szerzők (pl. Maimonidész) olvasatát Józsué könyve szövegéről. De tekintettel van a magyarázataiban Jusztinusz és Ágoston anagógikus magyarázataira is. Józsué nála Krisztus előképe. Hosszasan magyarázza a napcsodát (Józs 10,12–14). Filológiai és műfaji érzékenysége modellként szolgál R. Simon számára.

---

57 FOREIRO: Iesaiæ prophetæ vetus [et] noua ex hebraico versio.

58 MASIVS (transl.): De Paradiso Commentarivs.

59 MASIVS: Hoc est, vocabula apud Syros scriptores.

60 MASIVS: Josuæ.

Maldonado, Juan (1530–1583) spanyol teológus és exegéta. Változatos életpályáját a következőképpen összegezzük. Salamanca egyetemén tanult, latin és görögöt egy vak, de annál jobb professzortól, Hernán Núñez (el Pinciano)-tól. Filozófiát a későbbi bíboros, Francisco de Toledo tanított neki, teológiát pedig Padre Domingo Soto, aki szintén híres tridentin teológus volt. Ezt követően jogi tanulmányoknak szentelte energiáját. De hamarosan visszatért a teológiához. Jezsuita novícius lett Rómában, a San Andrea rendházban. 1562-ben pappá szentelték, majd néhány hónapot a Collegium Romanumban töltött. 1564–1569 között Párizsban adott elő filozófiát és teológiát.⁶¹ 1570-ben egészsége megromlott, Pitouban és Poitiers-ben tartózkodott, ahol megismerkedett a kálvinizmussal is. Bourgesban írta meg evangélium-kommentárját.⁶² Claudio Acquaviva generális Rómába rendelte, ahol XIII. Gergely pápa kinevezte a Septuaginta revíziós bizottságába. Számos ószövetségi könyvet kommentált: Jeremiás, Síralmak, Báruk, Ezekiel, Dániel és Izajás könyvét.⁶³ Módszerére jellemző, hogy bár a Vulgata szövegét magyarázza, de mindegyik szakasz elején összeveti a szöveget a héber és a görög verziókkal, és a rabbinikus véleményeket is idézi. Védi Báruk 13–14 kánoni tekintélyét az ősegyház teológusainak véleménye alapján. Úgy véli, hogy Jeremiás és Ezekiel szövegét nem dominálja a messiási eszme. Ezekiel esetében a legnehezebb számára a négy vízió magyarázata (Ez 1), a Góg és Magóg-történet (38,2), valamint a templom-szövegek (40–48). Bár nem tartotta magát biblikusnak, mégis írt egzegetikai módszertant.⁶⁴ Mindig tekintettel volt arra, hogy az adott szöveg milyen szerepet játszik egy dogmatikai megállapításban vagy a morális szemlélet alakulásában, de lehetőleg kerüli az allegorikus értelmezést és a skolasztikus szörszálhasogatást. Szerinte a két szövetség – az Ó- és az Újszövetség – szövegei egymást értelmezik.

Pereira, Benito (1535–1610) spanyol jezsuita. 1550-től haláláig a Collegium Romanumban tanított, előbb filozófiát, majd bibliai szövegmagyarázatot. Averroës (Ibn Rusd) természetszemléletét vette át, matematikai elképzelései nem minősülnek tudományosnak, bár Arisztotelész befolyása alatt állnak.⁶⁵ Több műve és szövegmagyarázata kissé zavaros, számos csak kéziratban ta-

---

61 PRAT: Maldonat et l'Université de Paris.

62 MALDONADO: Commentarii in quatuor Evangelistas – igen népszerű lett, többször kiadták: Pont-a-Mousson: 1596–97; Lyon: 1598, 1607, 1615; Mainz: 1602, 1604; Párizs: 1617, 1621; Brescia: 1598; Velence: 1606.

63 MALDONADO: Commentarii in prophetas III.

64 SCHMITT: La Réforme catholique.

65 PEREIRA: De communibus.

lálható meg belőlük. A legáttekinthetőbb a Dániel próféta könyvéhez írt magyarázata, amit Caraffa bíboros is nagyra értékelt. Véleménye szerint Dániel az isteni gondoskodást világitja meg és ez a keresztények számára is igen fontos. Magyarázatában a klasszikus római írókat, illetve Philónt és Josephus Flaviust is idézi. Dániel 7,13 és 9,14 magyarázata bővebb.⁶⁶ Véleménye szerint az Ószövetség a messiás eljöveteléről és Jézus feltámadásáról is ad információkat. Három kurzuson keresztül magyarázza a Teremtés könyvét, és elfogadja, hogy Mózes után még más redaktorok rendezték a szöveget. Szembeszáll Philón, Ágoston és Cajetan véleményével a hatnapos teremtéstörténet értelmezéséről, illetve Éva Ádám bordájából való teremtésének elképzeléséről.⁶⁷ Nem csak egyházatyákat idéz, hanem a középkoriakat is, mint Clairvaux-i Bernát, Szent Viktori Hugó, Bonaventura és Aquinói Tamás, valamint kortársait is, mint Tomasso Cajetan, Ambrosius Catharinus vagy Andreas Masius. Az éppen zajló Galilei-vita a teremtéstörténet kozmológiai és csillagászati elképzeléseinek kifejtésére is alkalmat ad a számára. A reformátor bibliamagyarázók nézeteivel nem nagyon foglalkozik. Sokkal inkább vonzódik a bibliai reáliákhoz, mint Palesztina földrajza vagy a Noé bárkaja téma.

Bellarmin, Róbert (1542–1621), olasz jezsuita szerzetes, bíboros. Elszegényedett nemesi családból származott, de édesanyja – aki II. Marcell pápa nővére volt – támogatta a jezsuita rendet. Bellarmin is jezsuita kollégiumba került, majd 18 éves korában be is lépett a rendbe. Három évig filozófiát tanult a Collegium Romanumban, majd teológiát Monrealében, Padovában és Leuvenben, ahol alkalma volt megismerkedni a protestantizmus tanaival is. 1570-ben Gentben szentelték pappá. 1576-ban XIII. Gergely pápa visszahívta Rómába, ahol a Gregoriana Pápai Egyetem apologetika tanszékének vezetésével bízták meg. A tanítás mellett lelki vezetéssel is foglalkozik, többek között Gonzaga Alajos lelki atyja is volt. A pápai udvar világi szokásainak bírálata miatt könyveit 1588-ban indexre tették, és őt is eltávolították Rómából, Nápolyban lett a rend provinciálisa. VIII. Kelemen pápa rehabilitálta, ekkor tért vissza Rómába. 1594-ben újabb index következett, a protestantizmus elleni harc szellemi útmutatója 3. kötetének publikálása miatt. Ismét Nápolyba kellett visszavonulnia 1597-ig. Rómába visszatérve írta meg a híressé vált katekizmusát.⁶⁸ 1599-ben – tiltakozása ellenére – felvették a Bíborosi Kollégiumba, majd püspökké szentelték. Giordano Bruno

66 PEREIRA: *Commentariorum in Daniele*.

67 PEREIRA: *Commentariorum et disputationum in Genesim*.

68 400 kiadást ért meg és 60 nyelvre fordították le.

perében ő lett a főinkvizítor.⁶⁹ Luis de Molina pelagianizmussal vádolt írásai miatt a domonkosok és jezsuiták közötti vitában Bellarmin, jezsuitaként, a molinizmust támogatta – ezért ismét kegyvesztett lett 1602-ben, és Capua érsekévé nevezték ki. 1605-ben XI. Leó pápa visszahívta, és teológiai tanácsadójává tette. Rómában halt meg, a Szent Ignác templomban, Gonzaga Szent Lajos sírja mellett helyezték örök nyugalomra.

Rengeteget írt és sokféle műfajban alkotott.⁷⁰ Biblikus vonatkozásait nem nagyon emlegetik,⁷¹ pedig héber–latin szótárt is készített (1585). A katolikus kánonelképzelést védte Kálvin ellenében, 7100 idézetet felsorakoztatva a katolikus álláspont védelmében. Annak ellenére kezdetben kételkedett a deuterokanonikus könyvekben, de kutatásai szerint ezeket a 4. századtól használták. Részt vett a Vulgata-revízióban is, aprólékos munkával korrigálta héber és görög szövegből, ám végül úgy tartotta, hogy nyugaton ezer év ígéhirdetésének mégis ez volt az alapja.⁷² A latin zsoltárok szövegének védelmére kelt Kálvinnal szemben, azonban Zsoltár-kommentárját már bíboros korában írta.

12. Összegzés

A Vulgata ószövetségi latin szövege talán az a legfontosabb könyv, amely a keleti vallási ismereteket a kereszténység terjedésével nyugatra hozta. Helyzetéből adódóan a keleti és a nyugati kánonfelfogás által preferált könyvek és szövegek választásában a keleti és a nyugati szöveg használat egyaránt érződik a fordításon. A Jeromos idejéből származó kezdeti kritikák ellenére azt mondhatjuk, hogy Európa vallási könyve lett a középkorban, az általánosan művelt latin nyelvű kultúra miatt, később a Tridenti zsinat előtt és után ihletője lett számos nemzeti nyelvű fordításnak is. Története a zsidó–keresztény kultúra szempontjából meghatározó jelentőségű mind a terjedése, mind a hagyomány őrzése, mind a szövegkritika vonatkozásában is. Sőt ennek a könyvnek a terjesztése és magyarázata és hatástörténete hosszú időre az akadémiai vallás- és irodalomtudomány történetét is magába foglalja.

---

69 FANTOLI: *The Disputed Injunction*, 117–149.

70 BELLARMIN: *Opera omnia* – először Kölnben publikálták (1617), majd Velencében (1721), később Nápolyban (1856) és Párizsban (1870).

71 BLACKWELL: *Galileo, Bellarmine, and the Bible*.

72 Fontosabb biblikus munkái: *De Scriptoribus ecclesiasticis* (1613), *De Editione Latinae Vulgatae, quo sensu a Concilio Tridentino definitum sit ut ea pro authenticae habeatur* (csak 1749-ben adták ki), *In omnes Psalmos dilucida expositio* (1611).

A Vulgata-szöveg tekintélyéről szóló vita a Firenzei és a Tridenti zsinaton lángolt fel újra. Figyelemre méltó, hogy – ellentétben a LXX szövegével – a Vulgata szövegét nem tartották sugalmazottnak, és a Tridenti zsinat után csak a nyugati egyházban tekintették hivatalos fordításnak. A zsinat kapcsán felmerült tekintélyének megszilárdítása és felértékelése, szövegének korrekciója a nyomtatott kiadások hatására felgyorsult és – noha ekkor még a héber és a görög bibliai szövegek kritikai kiadása sem készült el, mégis – általánossá vált az a nézet, hogy a Vulgata szövege javítható a héber és a görög szövegek alapján.

A Tridenti zsinat vitája nagyban elősegítette a bibliai szövegkritika fejlődését, és ennek a katolikus egyházon belüli hatása az ún. „Neovulgata” szövegkiadásokban megjelenő szövegkorrekciók lettek. A II. Vatikáni Zsinatig a római katolikus egyházban meghatározó szerepe volt a latin nyelvnek, a hivatalos dokumentumok, sőt sokáig a teológiai traktátusok is latin nyelvűek voltak. Luther Márton és Kálvin János teológiai traktátusainak egy részét szintén latinul írta, de más írásai német vagy francia nyelven jelennek meg. Emiatt a hivatalos latin bibliai szövegnek a speciális jelentősége továbbra is megmaradt.

A reformáció és a Tridenti Zsinat felgyorsította azt a folyamatot, hogy az egyes teológiai tárgyak, benne a szentírástudomány önálló teológiai ággá fejlődjön. A katolikus egyházban azonban ennek a tudományterületnek a dogmatika (szisztematikus teológia), illetve az egyházjog felügyelete alatt kellett történni. Ez időről időre konfliktusokhoz vezetett a katolikus bibliikusok és a szisztematikusok, illetve a tanító hivatal között. A *Pontificio Istituto Biblico* intézet megalapítása (1909), illetve a *Pontificia Commissione Biblica* (1916) megalapítása lassan kiküszöbölte ezt a konfliktust. Az időközben nemzeti nyelveken folyó bibliikus kutatás és a héber és görög filológia fejlődése pedig a Neovulgata szövegének használatát főleg a liturgikusok és a jogászok számára tette irányadóvá. Az önálló katolikus bibliikum kutatásban a Vulgata és a Neovulgata szövege a héber és a görög kritikai szöveg összefüggésében manapság is fontos, de csak a történelmi interpretáció egy állomásnak számít.

Felhasznált irodalom:

ALBRECHT, F.: Hexapla of Origen, in: EBR 11 (2015), 1000–1002.

AUGUSTIN, M. – NIEMANN, H. M. (Hg.): *Basel und Bibel. Collected Communications to the XVIIth Congress of the International Organization for the Study of the Old Testament, Basel 2001* (Beiträge zur Erforschung

- des Alten Testaments und des Antiken Judentums 51), Frankfurt am Main – Berlin – Bern et al., Peter Lang, 2004.
- BARDY, G.: *Recherches sur saint Lucien d'Antioche et son école*, Párizs, Beauchesne, 1936.
- BELLARMIN, R.: *Opera omnia*, Köln, B. Gualtherus, 1617–1620.
- BELSHEIM, J.: *Codex Veronensis. Quattuor Evangelia*, Pragae, Sumptibus Regiae Societatis Scientiarum Bohemicae, 1904.
- BELSHEIM, J.: *Codex Vindobonensis membranaceus purpureus*, Lipcse, T. O. Weigel, 1885.
- BENYIK GY.: Beda Venerabilis és a Biblia, in: Simon T. L. (szerk.): *Utolérnek téged a szavak. A hetvenéves Sulyok Elemér köszöntése*, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 2011, 46–59.
- BLACKWELL, R. J.: *Galileo, Bellarmine, and the Bible*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1991.
- BUCHANAN, E. S.: The Codex Corbeiensis, *Journal of Theological Studies* 7 (1906), 99–121.
- CAJETAN, TH.: *Jentacula N.T., expositio literalis sexaginta quattuor notabilium sententiarum Novi Test.*, Róma, 1525.
- CHRISTIANSON, G.: *Cesarini, the conciliar cardinal. The Basel years, 1431–1438*, S[ank]t Ottilien, EOS-Verlag, 1979.
- CROMBERGER, J.: *Psalterium Romanum completum*, Sevilla, 1538.
- DAHLHAUS-BERG, E.: *Nova antiquitas et antiqua novitas. Typologische Exegese und isidorianisches Geschichtsbild bei Theodulf von Orléans* (Kölner Historische Abhandlungen 23), Köln–Wien, Böhlau Verlag, 1975.
- DENCZINGER, H. – HÜNERMANN, P.: *Hitvallások és az egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai* (Jung László fordításának felhasználásával fordította Fila Béla), Örökmécs Kiadó–SZIT, Bátorterenyé–Budapest, 2004.
- DIETENBERGER, J.: *Biblia beider Alt und Newen Testamenten*, Mainz, P. Jordan, 1534.
- ELLIS, E. E.: *The Old Testament in Early Christianity. Canon and Interpretation in the light of Modern Research* (WUNT 54), Tübingen, Mohr Siebeck, 1991.
- ESS, L. VAN: *Pragmatisch-kritische Geschichte der Vulgata im Allgemeinen und zunächst in Beziehung auf das Trientische Decret*, Tübingen, Fues, 1824.
- FANTOLI, A.: The Disputed Injunction and its Role in Galileo's Trial, in: McMullin, E. (ed.): *The Church and Galileo*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2005, 117–149.
- FISHER, J.: *Assertionis luteranae confutatio per reuerendum patrem Ioannem Rossensem episcopum, academiae Cantabrigiensis cancellarium*, Antwerpen, Michaelis Hillenij, 1523.

- FOREIRO, F.: *Iesaiæ prophetæ vetus [et] noua ex hebraico versio: cum commentario in quo vtriusque ratio redditur...*, Velence, Iordani Zileti 1563 [Antwerpen, Philippus Nutius, 1567].
- FRANK, R. I.: *Scholæ Palatinae. The Palace Guards of the Later Roman Empire Rome*, Rome, American Academy at Rome, 1969.
- HÄUSSERMANN, S.: *Die Bamberger Pfisterdrucke. Frühe Inkunabelillustration und Medienwandel*, Berlin, Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 2008.
- HÖPFL, H.: *Beiträge zur Geschichte der Sixto-Klementinischen Vulgata nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Freiburg im Bresgau, Heder, 1913.
- IUSTELLUS, CH.: *Codex Canonum Ecclesiæ Africanæ. Ex MSS. Codicibus Edidit, Græcam Versionem Adiunxit, & Notis Illustrauit*, Lutetiae Parisiorum, A. Pacard, 1615.
- JOASSART, B.: *Éditer les martyrologes. Henri Quentin et les Bollandistes. Correspondance, présentation, édition et commentaire* (Tabularium hagiographicum 5), Brüsszel, Société des Bollandistes, 2009.
- JÜLICHER, A.: *Itala. Das Neue Testament in Altlateinischer Überlieferung*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1976.
- LAÍNEZ, D.: *Documenta ad bene interpretandas scripturas*, in: Grisar, H. (ed.): *Disputationes Tridentinæ 1–2.*, Innsbruck, F. Rauch, 1886.
- LECLERCQ, J.: *The Love of Learning and the Desire for God. A Study of Monastic Culture*, New York, Fordham University Press, ²1977.
- LEÓN, F. L. DE: *Tractatus de sensibus Sacrae Scripturae*, in: uó: *Opera 9. Reportate Theologica* (ed. Díez, J. R.), Madrid, Real Monasterio del Escorial, 1996.
- LUZZI, G.: *Le versioni bibliche nel secolo della Riforma. Santi Pagnini e la sua traduzione latina della Bibbia*, *Bollettino della Società di Studi Valdesi* 79 (1943), 1–18; 80 (1943), 1–21; 81 (1944), 1–23; 82 (1944), 1–11.
- MALDONADO, J.: *Commentarii in Prophetas IIII. Jeremiam, Baruch, Ezechielem, & Danielelem: Acceffit expositio Psalmi CIX. et epistola de collatione Sedanensi cum Calvinianis, eodem auctore*, Parisiis, Morellus, 1610.
- MALDONADO, J.: *Commentarii in quatuor Evangelistas*, Pont-a-Mousson, Mercator, 1596–1597.
- MARIANA, J. DE: *Scholia in Vetus et Novum Testamentum*, Parisiis, Compagnie du Grand Navire, 1620.
- MASIUS, A. (transl.): *De Paradiso Commentariivs: Scriptvs Ante Annos Prope Septingentos à Mose Bar-Cepha Syro; [...] Adiecta Est Etiam Divi Basilii Caesariensis Episcopi leiturgia siue anaphora ex vetustissimo codice Syrica lingua scripto. Praetera professiones fidei duæ, altera Mosis Mardeni Iacobitæ [...] altera Sulaçe siue Siud Nestoriani [...] Omnia ex Syrica lin-*

- gua nuper tralata per Andream Masivm [...] Antverpiæ, Ex Officina Christophori Plantini, 1569.*
- MASIUS, A.: *Hoc est, vocabula apud Syros scriptores passim vsurpata, Antverpiæ, Ex Officina Christophori Plantini, 1571.*
- MASIUS, A.: *Josuae Imperatoris historia illustrata atque explicata, Antverpiæ, Ex Officina Christophori Plantini, 1574.*
- MENOCHIO, G. S.: *Brevis Explicatio sensus totius litteralis Scripturae, Coloniae Agrippinae, Ioannes Kinchius, 1630.*
- METZGER, B. M. – EHRMAN, B. D.: *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption, and Restoration, Oxford–New York, Oxford University Press, 42005.*
- METZGER, B. M.: *The Canon of the New Testament. Its Origin, Development, and Significance, Oxford–New York, Clarendon Press–Oxford University Press, 1997.*
- MEYVAERT, P. B., Cassiodorus and the Codex Amiatinus, *Speculum* 71/4 (1996), 827–883.
- NADAL, J.: *Adnotationes et meditationes in Euangelia quae in sacrosancto missae sacrificio toto anno leguntur: cum Euangeliorum concordantia historiae integritati sufficienti : accessit & index historiam ipsam euangelicam in ordinem temporis vitae Christi distribuens, Antuerpiae, excudebat Martinus Nutius, 1595.*
- O'DONNELL, J. J.: *Cassiodorus, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1979.*
- PEREIRA, B.: *Commentariorum et disputationum in Genesim tomi quattuor, Romæ, Apud Georgium Ferrarium, 1591–1599.*
- PEREIRA, B.: *Commentariorum in Danielem prophetam libri sexdecim, Romæ, Apud Georgium Ferrarium, 1587.*
- PEREIRA, B.: *De communibus omnium rerum naturalium principiis et affectionibus libri quindecim, Romæ, Apud Franciscum Zanettum, 1576.*
- PRAT, J.-M.: *Maldonat et l'Université de Paris au xvie siècle, Párizs, Julien, Lanier et Cie, 1856.*
- PROCH, U.: Die Unionskonzilien von Lyon (1274) und Florenz (1438–1445), in: Alberigo, G. (Hg.): *Geschichte der Konzilien. Vom Nicaenum bis zum Vaticanum II. Düsseldorf, Patmos, 1993, 292–329.*
- RIED, J. G.: Canon of the Old Testament, in: Herbermann, Ch. (ed.): *Catholic Encyclopedia* 3, New York, Robert Appleton Company, 1913, 576–591.
- RUDELIUS, J. (Hg.): *Biblia Sacra Vtrivsqve Testamenti: iuxta Hebraicam Et Graecam veritatem, vetustissimorum q[ue] ac emendatissimorum codicum fidem diligentissime recognita [...] Adest index rerum Biblicarum, una*

- cum Hebraicarum vocum dictionario. Haec omnia nova. Quibus tertius Machabaeorum liber [...] iam recens accessit.* Coloniae, P. Quentel 1527. (VD 16 B 2589)
- SARPI, P.: *Istoria del Concilio Tridentino*, London, 1619.
- SCHMITT, P.: *La Réforme catholique. Le combat de Maldonat (1534–1583)* (Théologie Historique 74), Párizs, Beauchense, 1985.
- SCHORBACH, K.: *Der Straßburger Frühdrucker Johann Mentelin (1458–1478). Studien zu seinem Leben und Werke*, Mainz, Verlag der Gutenberg-Gesellschaft, 1932.
- SCHORN-SCHÜTTE, L. (Hg.): *Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 203), Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2005.
- SENENSIS, S.: *Bibliotheca sancta ex præcipuis Catholicae Ecclesiae auctoribus collecta*, Venice, apud Franciscum Franciscum, 1566.
- SIMONIUS, R (ed.): *Historia critica Veteris Testamenti. Nova editio, ad exemplar parisiense adornata, et aucta variis observationibus criticis. Accesserunt omnia scripta quæ ex occasione hujus criticæ hactenus edita sunt*, Amstelodami, ex typographia Blaviana, 1685.
- SZENT JEROMOS: *Levelek I.*, Budapest, Szenzár Kiadó, 2005.
- TEKONIEMI, T.: *Is there a (proto-)Lucianic stratum in the text of 1 Kings of the Old Latin manuscript La 115?* SBL Annual Meeting 2016 (Kézirat). Elérhető: https://www.academia.edu/29887185/Is_there_a_proto-_Lucianic_stratum_in_the_text_of_1_Kings_of_the_Old_Latin_manuscript_La115, le-töltés dátuma: 2017.12.12.
- TISCHENDORF, C.: *Evangelicum Palatinum ineditum*, Lipcse, F. A. Brockhaus, 1847.
- VOGELS, H. J.: *Evangelium Palatinum studien zur ältesten Geschichte der lateinischen Evangelienübersetzung*, Münster, Aschendorff, 1926.
- WESTCOTT, B. F.: *A general survey of the history of the canon of the New Testament*, 6th ed., Grand Rapids, Baker, 1889.
- WHITE, H. J.: *The Codex Amiatinus and its Birthplace*, *Studia Biblica et Ecclesiastica. Essays Chiefly in Biblical and Patristic Criticism*, Vol. 2., Oxford Clarendon Press, 1890, 273–308.
- ZAMORA, G. DE: *Sacrorum Bibliorum Concordantiae*, Romae, apud Haeredem Bartholomaei Zanetti, 1627.

